

УДК: 81/80

Рыспакова Мээрим,

аспирант

*Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети***Уйсал Сечкин**

PhD доктор

*Кыргыз-Түрк Манас университети***ЧАГАТАЙ ТИЛИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ӨТКӨН СӨЗДӨР
ЖАНА АНЫН ЛЕКСИКАЛЫК МААНИСИ****Рыспакова Мээрим**

Аспирантка

*Международный университет Кыргызской Республики***Уйсал Сечкин**

PhD доктор

*Кыргызско-Турецкий университет «Манас»***СЛОВА, ПЕРЕШЕДШИЕ ИЗ ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК
И ЕГО ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ****Ryspakova Meerim**

graduate student

*International University Kyrgyz Republic***Uysal Seckin**

PhD doctor

*Kyrgyz-Turkish Manas University***WORDS PASSED FROM THE CHAGATAY LANGUAGE INTO THE KYRGYZ LANGUAGE
AND ITS LEXICAL MEANING**

Аннотация. Макалада XV-XX кылымдар аралыгында Борбордук Азияда кеңири колдонулган чагатай тилинен кыргыз тилине өткөн сөздөр жана алардын лексикалык маанилери изилденет. Чагатай тилинен кирген сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүлөрү, колдонуу өзгөчөлүктөрү, кыргыз тилинин сөздүк корундагы чагатаизмдердин мааниси жана алардын азыркы абалы каралат. Изилдөөдө тарыхый-салыштырма, сыпаттама жана этимологиялык анализ методдору колдонулуп, чагатай тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз тилиндеги эволюциясы комплекстүү каралган.

Негизги сөздөр: чагатай тили, кыргыз тили, лексика, семантика, чагатаизмдер, алынган сөздөр, сөз кору, этимология, диахрония, тилдик эволюция.

Аннотация. В статье исследуются слова, широко распространенные в Центральной Азии в XV-XX веках, и их лексические значения. Рассматриваются семантические изменения, особенности употребления чагатайских слов, значение чагатаизмов в кыргызском словаре и их современное состояние. В исследовании использованы историко-сравнительный, описательный и этимологический методы анализа, всесторонне рассмотрена эволюция слов из чагатайского языка в кыргызский язык.

Ключевые слова: чагатайский язык, кыргызский язык, лексика, семантика, чагатаизмы, заимствованные слова, лексика, этимология, диахрония, эволюция языка.

Abstracts. The article studies the words widely used in Central Asia in the XV-XX centuries and their lexical meanings. Semantic changes, peculiarities of the use of Chagatai words, the meaning of Chagataisms in the Kyrgyz dictionary and their current state are considered. The study uses historical-comparative, descriptive and etymological methods of analysis, the evolution of words from Chagatai language in Kyrgyz language is comprehensively considered.

Keywords: chagatai language, Kyrgyz language, lexicon, semantics, Chagataisms, borrowed words, lexicon, etymology, diachrony, language evolution.

XV-XX кылымдар аралыгында түрк тилдеринин тарыхында бай адабий мурасты калтырып, өзгөчө орунду ээлеген чагатай тили орток адабий тили катары кызмат кылып, азыркы түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз тилинин калыптанышына олуттуу таасирин тийгизген. Чагатай тили өзүнүн атын Чыңгыз хандын экинчи уулу Чагатайдан алып, анын башкаруусундагы аймакта кеңири жайылган. Чагатай тилинин өнүгүү жолу үч негизги мезгилди басып өтүп, эрте чагатай доору (XIV-XV кк.) тилдин калыптаныуу мезгили болсо, классикалык доор (XV-XVI кк.) анын гүлдөп-өнүгүү мезгили болгон. Бул мезгилде улуу акын Алишер Навои сыяктуу инсандардын чыгармачылыгы аркылуу тил өзүнүн чокусуна жетсе, кеч чагатай доору (XVII-XX кк. башы) болсо тилдин акырындык менен жергиликтүү тилдерге сиңип кетүү мезгили болгон. Чагатай тилинде жазылган адабияттын мааниси өтө чоң болуп, бул тилде тарыхый хроникалар, диний трактаттар, поэзия жана проза чыгармалары жаралган. Тилдин негизги өзгөчөлүктөрүнө араб жана фарси тилдеринен көп сөздөрдү кабыл алуу, татаал грамматикалык түзүлүш жана өзгөчө фонетикалык система кирет. Чагатай тили азыркы түрк тилдеринин калыптанышына чоң таасир этип, көптөгөн сөздөр жана грамматикалык формалар ушул тилдерге өткөн. Бүгүнкү күндө да бул тилди изилдөө маанилүү болуп саналат, анткени ал аркылуу биз түрк элдеринин анын ичинде кыргыз тилинин тарыхын, маданиятын жана тил өнүгүүсүн терең түшүнө алабыз.

Кыргыз тили менен чагатай тилинин байланышы тарыхый, лингвистикалык жана маданий аспектилерди камтыган татаал маселе болуп саналат. Чагатай тили XV-XX кылымдар аралыгында Борбордук Азияда кеңири колдонулган адабий тил катары, кыргыз тилинин өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген. Эки тил тең түрк тилдер тобуна кирет жана көптөгөн орток лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Чагатай тили өзүнүн гүлдөп-өнүгүү мезгилинде кыргыз акындары жана жазуучулары тарабынан да колдонулган, бул болсо кыргыз адабий тилинин калыптанышына таасирин тийгизген. Кыргыз тилиндеги көптөгөн араб жана фарси тилдеринен кирген сөздөр чагатай тили аркылуу өткөн десек жаңылышпайбыз. Грамматикалык жактан да окшоштуктар бар, мисалы, сөз жасоо жана сөз өзгөртүү системасында. Бирок, кыргыз тили өзүнүн уникалдуу өнүгүү жолун жүрүп, көптөгөн

өзгөчөлүктөрүн сактап калган. Чагатай тилинин таасири көбүнчө жазма адабиятта байкалса, оозеки кыргыз тили салттуу формасын көбүрөөк сактап калган. XX кылымдын башында кыргыз жазма адабияты өнүгө баштаганда, чагатай тилинин таасири дагы деле сезилген, бирок кийинчерээк кыргыз тили өз алдынча өнүгүү жолуна түшкөн. Азыркы учурда кыргыз тили менен чагатай тилинин байланышын изилдөө түркология илиминде маанилүү орунду ээлейт, анткени бул изилдөөлөр аркылуу түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсүн, алардын өз ара таасирин жана Борбордук Азиядагы тил процесстерин терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Албетте, кыргыз тили менен чагатай тилинин байланышы тарыхый жана маданий контекстте каралып, эки тилдин ортосундагы өз ара таасирди, окшоштуктарды жана айырмачылыктарды изилдөө аркылуу Борбордук Азия региондук лингвистикасынын өнүгүүсүнө олуттуу салым кошот.

Чагатай тилинин кыргыз тили менен болгон байланышын талдоо үчүн Байыркы Енисей кыргыздарынын тилинен азыркы кыргыз тилине өтүүнүн негизги өзгөчөлүктөрүн билүү керек. Бул багытта эң маанилүү булактардын бири болуп Тенишевдин «Байыркы кыргыз тили» (2014) деген эмгеги эсептелет. Байыркы кыргыз тилин изоляцияланган фую кыргыздары жана кыргыздардын байыркы уруу коңшуларынын тилдери (хакас, алтай, шор, тува) менен салыштырган Тенишев [2014, 52-72-б.] орто кыргыз тилин да, Кытайдагы лобнор тили менен салыштырган. Эгерде азыркы кыргыз тилин чагатай тили менен болгон байланышы жагынан баалай турган болсок, азыркы кыргыз тили үчүн негизги айырмалоочу өзгөчөлүктөр төмөнкүлөр: адат өткөн чак /-чу/ (< *чүх), сөз башындагы сакталган /ж-/ үнсүзү, бүгүнкү күндө жер аттарында гана кездешкен /-д- (-d)/-дан өнүккөн /-з- (-z)/: Ысык-Көл (< Ызык Көл) “Ыйык Көл”, Ысык-Ата (< Ызык Ата) “Ыйык Ата”, Жазык-Бел “Кенен Ашуу” ж.б. Мына бул өзгөчөлүктөр чагатай тилинде кездешсе, буларды субстратум деп айта алабыз. Сөз корунда болсо чагатай-кыргыз байланыштарынын деңгээлин кабыл алынган сөздөр менен аныктай алабыз. Эгерде кыргыз тилиндеги араб жана фарсы тилдеринен кирген сөздөр хакас, алтай, шор, чулым тилдеринде активдүү колдонулса, же андан да маанилүүсү, бул сөздөрдүн арабча, фарсча жана кыргызча варианттары синонимдерди түзсө, бул кырдаал кыргыз

тили үчүн дагы бир субстрат (төмөнкү катмар) болуп эсептелет.

“Чагатай тили” аттуу эмгегинде (Аргуншах, 2023) жана “Чагатай тилинин сөздүгүндө” (Үнлү 2013)¹ кыргыз тили үчүн мүнөздүү болгон адат өткөн чак /-чу/ (< *чүх), сөз башындагы сакталган /ж-/ үнсүзү бар түзүлүш табылган эмес. Ысык-Көл энчилүү аты бул жерде “өзгөчө бир учур” болуп саналат. Сөз ичиндеги /-ğ-/ жана /-g-/ тыбыштарынын сакталышы кыргыз тилиндеги чагатай (же тарыхый түрк тилдерине таандык) катмарлар жөнүндө маалымат бере алат: жыгач, бугу, согун, түгүл, өгөй, үгүт, тегирмен, бөгө-, бөгөт [Уйсал 2021, 330-б.]. Бул сөздөрдөн: бугу, түгүл, өгөй (чагатайча өгей формасында), үгүт (чагатайча өгүт формасында), тегирмен, бөгө-, бөгөт (чагатайча бөгүр формасында) табылган. Бул сөздөрдү архаизм, кыпчак катмары деп айтса болот, ошондой эле чагатаизм деп да аталышы мүмкүн.

Сөз кору жагынан: баа (< фар. баха), махабат (< ар. махаббат), аманат (< ар. эманет), дарман (< фар. дерман), дүкөн (< ар. дүккан), саламат (ар. селамет), акыйкат (ар. хакикат), каарман (< фар. кахраман), кымбат (< ар. кыймет), ыктыяр (< ар. ихтияр), мекен (< ар. мекан), кербен (< фар. карван), окуя (< ар. вак’а), сүрөт (< ар. сурет), убакыт (< ар. вакт) сөздөрүн эске ала турган болсок, сөз корундагы чагатаизмдер табылган болот. Каарман “баатыр, эр жүрөк” деген сөз баатыр сөзү менен берилет: Советтер Союзунун баатыры, мекен “мекен, жер” деген сөз жер сөзү менен берилет: Кыргыз жери “Кыргыз өлкөсү, жери”². Жогоруда белгиленгендей, бул мисалдар кыргыз тилинин сөз корундагы чагатаизмдер болуп саналат.

Арийне, чагатай тилинен өткөн сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүлөрү - бул узак мезгилге созулган, көп кырдуу процесс. Бул процесс тилдердин өз ара таасирин, маданияттардын алмашуусун жана тилдин ички өнүгүү динамикасын чагылдырат. Ошондуктан, бул маселени изилдөө кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн, анын байлыгын жана ийкемдүүлүгүн терең түшүнүүгө жардам берет.

Азыркы кыргыз тилинде чагатай тилинен өткөн сөздөр кеңири колдонулат

жана тилдин ажырагыс бөлүгүнө айланган. Бул сөздөр күнүмдүк турмуштан тартып, адабият, илим жана искусство чөйрөлөрүнө чейин ар кандай контекстте кездешет. Алардын көпчүлүгү кыргыз тилине ушунчалык сиңип кеткендиктен, алардын чагатай тилинен келгендигин көпчүлүк учурда байкоо кыйын. Мисалы, “дил” (жүрөк, көңүл) сөзү күнүмдүк сүйлөөдө да, адабий чыгармаларда да кеңири колдонулат. “Дилим сыздады” же “дилинде сакта” деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кыргыз тилинде кеңири таралган. “Китеп” сөзү азыркы кыргыз тилинде эң көп колдонулган сөздөрдүн бири болуп саналат. Ал “окуу китеби”, “көркөм китеп”, “электрондук китеп” сыяктуу сөз айкаштарында кездешет. “Дастан” термини адабият таануу илиминде да, күнүмдүк турмушта да кеңири колдонулат. Мисалы, “Манас” дастаны” же “махабат дастаны” деген сыяктуу колдонуулар кездешет. “Ашык” (сүйүү) сөзү поэзияда да, күнүмдүк сүйлөөдө да кеңири колдонулат. “Ашык болуу” же “ашыктык сезим” деген сыяктуу айкаштар кыргыз тилинде табигый угулат. Мисалы, “шайыр” сөзү чагатай тилинде “акылдуу”, “билимдүү” дегенди түшүндүргөн, ал эми кыргыз тилинде бул сөз “көңүлдүү”, “жайдары” деген маанини алган. “Дүйнө” сөзү “дүйнө жүзү”, “ички дүйнө”, “сырткы дүйнө” сыяктуу көптөгөн контексттерде колдонулат. Ошондой эле, айрым сөздөр өзүнүн баштапкы маанисин толугу менен жоготуп, жаңы мааниге ээ болгон учурлар да кездешет. Бул семантикалык өзгөрүүлөр кыргыз элинин жашоо образынын, дүйнө таанымынын жана маданиятынын өзгөрүшү менен тыгыз байланышкан. Ошондой эле, бул процесске кыргыз тилинин ички өнүгүү мыйзамченемдүүлүктөрү да таасирин тийгизген. Кээ бир учурларда чагатай тилинен өткөн сөздөр кыргыз тилиндеги синонимдери менен катар колдонулуп, тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейткен. Мисалы, “сулуу” жана “көркөм” сөздөрү бирдей мааниде колдонулат, бирок ар биринин өзүнчө стилистикалык боёгу бар.

Илимий жана коомдук-саясий лексикада да чагатай тилинен өткөн көптөгөн сөздөр кездешет. Мисалы, “илим”, “маданият”, “адабият”, “саясат” сыяктуу сөздөр. Булардын

¹Эки эмгек тең классикага чейинки жана классикалык мезгилдин тил өзгөчөлүктөрүнө жараша даярдалган.

²Кыргызча сөздөр Кыргызча-түркчө сөздүк I, II КТМУ басмасы колдонулуп такталган.

баары чагатай тили аркылуу кыргыз тилине кирген. Ошондой эле, “мамлекет”, “өкмөт”, “эл” сыяктуу мамлекеттик башкарууга байланыштуу терминдер да чагатай тилинен келген. Кесиптик лексикада да чагатай тилинен өткөн сөздөр кеңири колдонулат. Мисалы, “устат” (мугалим, насаатчы), “шакирт” (окуучу, үйрөнчүк) сөздөрү азыркы күндө да актуалдуу. Диний лексикада “ыйман”, “ажы”, “намаз” сыяктуу сөздөр чагатай тили аркылуу кирген. Бул сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде туруктуу сөз айкаштарынын жана макал-лакаптардын курамында да кездешет. Мисалы, “китеп - билим булагы”, “ашыктын тили - саңыроо” сыяктуу макалдар. Ошентип, чагатай тилинен өткөн сөздөр азыркы кыргыз тилинин лексикалык корунун маанилүү бөлүгүн түзөт. Алар тилдин ар кайсы катмарларында жана ар кандай функционалдык стилдерде кеңири колдонулат, бул болсо кыргыз тилинин тарыхый тамырларын жана анын өнүгүү жолун чагылдырат.

Бул маселени изилдөөдө К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгү” (1965), Б. М. Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” (1959), К. Карасаевдин “Камус наама” (1996) сыяктуу фундаменталдык эмгектер маанилүү ролду ойнойт. Ошондой эле, Э. Тенишевдин “Древнекыргызский язык” (1997) жана Т. К. Ахматовдун “Кыргыз тилинин тарыхы” (2015) аттуу эмгектери да бул

темага олуттуу салым кошкон. Бул изилдөөлөр кыргыз тилинин лексикалык корунун калыптанышында чагатай тилинин ролун ачып көрсөтүп, эки тилдин ортосундагы тарыхый байланыштарды тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Чагатай тилинен кирген сөздөрдү изилдөө аркылуу кыргыз тилинин диахрондук өнүгүүсүн, анын лексикалык казынасын жана лингвистикалык ийкемдүүлүгүн тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мындай изилдөөлөр кыргыз тилинин сөздүк корунун калыптанышындагы чагатай тилинин таасирин ачыкка чыгарып, эки тилдин ортосундагы тарыхый-лингвистикалык байланыштарды кеңири талдоого жол ачат. Бул илимий иликтөөлөр түркология илиминин өнүгүшүнө жана жалпы эле Борбордук Азиядагы тилдик процесстерди терең түшүнүүгө олуттуу салым кошот. Бирок бул түзүлүштөрдү талдоо өтө кылдат изилдөөнү талап кылаарын жана бул эмгек аталган катмарларды толугу менен камтый албастыгын белгилей кетүү зарыл. Ошондуктан, кыргыз элинин этногенезин так түшүндүрүү максатында изоглосстордун аныкталышы, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө дал келбеген түзүлүштөрдү табуу, ошондой эле кабыл алынган сөздөрдүн (өзгөчө араб жана фарсы тилдеринен) кайсы диалект аркылуу жазма тилге киргендигин аныктоо боюнча монографияларды даярдоону сунуштайбыз.

Адабияттар:

1. Аргуншах, Мустафа (2023). Чагатай түркчөсү. Стамбул: Кесит басмасы.
2. Ахматов Т.К. “Кыргыз тилинин тарыхый лексикологиясы” (2015)
3. Бодроглигети, Андрас Ж.Е. “Чагатай адабиятынын грамматикасы” (A Grammar of Chagatay Literature). Mouton, 2001.
4. Карасаев К. “Камус наама” (1996)
5. Дыйканов К.Д. “Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн”. – Ф.: Мектеп, 1980. – 156 б.
6. Кыргызча-түркчө сөздүк I, II. Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин басмасы, 2005.
7. Мукамбаев Ж. “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү” (2009)
8. Рыспакова Мээрим, “Чагатай тили жана анын кыргыз тилине катышы (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы жергиликтүү булактардын негизинде)”. БМУ жарчысы Вестник БГУ, №2 (64). Бишкек, 2023. – 573 б.
9. Рыспакова Мээрим, “Чагатай тилинин кыргыз тарыхындагы мааниси”. Известия Вузов Кыргызстана, №5, 2021, 270-274 б.
10. Сыдыков С. “Кыргыз тилинин тарыхы” (2013)
11. Тенишев, Этхем (2014). Байыркы кыргыз тили (Котор. Нургүл Молдалиева жана Майрамбек Орозбаев), Түрк дүйнөсү тил жана адабият журналы, №37, 51-90-б.
12. Уйсал, Сечкин (2021). Байыркы жана орто түрк тилиндеги эки үндүү арасындагы -ğ- жана -g- тыбыштарынын азыркы кыргыз тилиндеги абалы, Коркут Ата түркология изилдөөлөр журналы, №5, 316-333-б.
13. Унлү, Суат (2013). Чагатай түркчөсүнүн сөздүгү, Конья: Эгитим басмасы.
14. Эккманн, Янош. “Чагатай тилинин колдонмосу” (Chagatay Manual). Indiana University Press, 1966.
15. Эрсой, Октай. “Чагатай тили” (Çağatay Türkçesi). Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
16. Юдахин К.К. “Кыргызча-орусча сөздүгү” (1965)